

Kollektív elfojtás — totális rendszerek

Litván György

Elnézést kell kérnem egy általam csak távolról és felületesen ismert területre való betolakodásért. De amikor a Ferenczi Sándor Egyesület oldaláról felmerült az ötlet, hogy a történész és a politikába sorsszerűen belekeveredett ember szemével és ismereteivel próbáljam megközelíteni a kollektív elfojtás jelenségeinek esetleges összefüggéseit a totalitárius rendszerekkel, a témát oly érdekesnek és aktuálisnak éreztem, hogy nem tudtam ellenállni a kihívásnak és, persze, a kedves invitálásnak.

A baj csak az, helyesebben, számomra a nehézség abban áll, hogy ennek a problémacsoportnak nemcsak történeti oldala van, amelyet megfelelően ismertetve Önökre bízhatnám, hogy beleillesszék a pszichológia és a pszichoanalízis fogalmi és jelenségrendszerébe. Nem, itt egyszerűen elkerülhetetlen, hogy magam is operálni próbáljak néhány alapvető pszichológiai fogalommal, s mielőtt történeti és politikai összefüggéseikről beszélnék, tisztázni próbáljam ezek használatának jogosultságát és határait. Ha erről a témáról beszélünk, mégiscsak tudnunk kellene, létezik-e valóban kollektív elfojtás, netán kollektív tudat és kollektív tudattalan, másfelől pedig van-e olyasmi, mint totalitárius személyiség.

Amennyire utána tudtam járni, a kérdéskör irodalma nem éppen nagy. Pontosabban csak külön a két kérdéskörnek létezik szakirodalma, az összekapcsolódásra inkább csak futólag vállalkoztak egyes szerzők.

A kollektív elfojtás problémájával persze már maga Freud is foglalkozott a *Rossz közérzet a kultúrában* című művében és a *Mózesben*, s érinti azt az *ősválságnú és az én* című esszéjében is. A Holocaust-élmények elfojtására igen gazdag anyagot nyújt a Joel E. Dimsdale (Dimsdale [ed.], 1978) által szerkesztett tanulmánykötet. Témámhoz talán a legtöbbet *Die Unfähigkeit zu trauern* (A gyászra való képtelenség) című munkájából merítettem, amely éppen a bennünket most érdeklődő határterületen helyezkedik el (A. és M. Mitscherlich, 1977).

A másik oldalon első helyen a frankfurti iskola képviselőinek a háború után Amerikában kiadott, komplex vizsgálatokra épülő kollektív munkája, az Adorno és társai által készített *The Authoritarian Personality* (A tekintélyelvű személyiség) említendő (Adorno *et al.*, 1950). Az ő körükbe tartozott Erich Fromm is, aki *Escape from Freedom* (Menekülés a szabadság elől) című 1941-es munkájában az antidemokratikus mozgalmak és áramlatok elemzését adja (Fromm, 1941), akárcsak néhány évvel korábban a magyar származású Kolnai Aurél a *The War Against the West* (A Nyugat elleni háború) című méltatlanul elfeledett könyvében (Kolnai, 1938).

Ebből és az általam egyébként ismert szakirodalomból nem memék végleges és határozott eredményre jutni a tekintetben, beszélhetünk-e kollektív tudatról. De erre talán nincs is feltétlen szükség kérdéseink megválaszolásához. Már jóval fontosabbnak érzem a kollektív tudattalan problémáját. Erről, meglehetősen ambi-

valens módon, maga Freud nyilatkozik a *Mózesben*, éppen a kollektív elfojtás kapcsán:

„Az »elfojtott« a népek életében valami régmúltat, valami elsüllyedt, túlhaladott korszakot jelöl. Hogy milyen pszichológiai formában létezett ez a múltbeli tartalom az elfojtottság időszaka alatt — egyelőre nem tudjuk. Nem könnyű feladat az egyéni pszichológia fogalmait átvinni a tömegpszichológiára, s nem hiszem, hogy valami hasznunk lenne abból, ha bevezetnénk a kollektív tudattalan fogalmát. Hiszen a tudattalan tartalma különben is kollektív, általános tulajdona minden embernek.”

Freud itt, mint tudjuk, az egyistenhit kialakulásáról elmélkedik, amelyben kulcsszerepet, tehát világtörténelmi szerepet tulajdonít a kollektív elfojtásnak, mely az ősapa megölését súllyesztette a tudatszint alá, miközben különféle állat- és egyéb kultuszokkal kompenzálta. Akárhogy is, ha a példa helytálló, akkor a kollektív elfojtásnak bizonyos legősibb történelmi esetét ragadja meg.

Fel lehetne itt sorolni a nagyobb és kisebb történelmi példák egész sorát — még a totális rendszerek megjelenése előtt. Gondoljunk csak a nagy szellemi áramlatok divatváltozásaira, amelyek gyökeresen alakítják át nagy embertömegek gondolkodását, szinte kitörölve tudatukból előző hitüket, meggyőződésüket, ízlésüket. Vagy gondoljunk a hirtelen felemelkedő osztályok lélektanára, a parvenükre, akik felejtani és feledtetni igyekeznek egyszerű paraszti vagy egyéb származásukat. Évszázadokkal ezelőtt is előfordultak már a társadalomban olyan kollíziók, drámai fordulatok, például a reformáció és az ellenreformáció, a nagy vallásháborúk időszakában, amelyeket nemigen lehetett racionálisan vagy egyéb tudati eszközökkel feldolgozni, végigcsinálni.

Arra, hogy a politika maga hoz mozgásba, kényszerít állásfoglalásra nagyobb tömegeket, alighanem a nagy polgári forradalmak nyújtják a legrégebbi példákat. Elsősorban a kétszáz év előtti francia forradalom és az utána következő napóleoni idők, amelyet — kétszer is — Bourbon-restauráció követett, törvényszerűen vonva maga után a páfordulások, különböző irányú megtérések áradatát.

A magyar történelemből sem hiányoznak a hasonló példák. A példátlan nemzeti egységet, lelkesedést szülő 1848-as forradalom alig másfél évvel később, a világoi fegyverletétel után mély depresszióknak adta át a helyét, amely ugyanakkor nem zárta ki, hogy az úri világ még azon a télen fényes mulatságokat rendezzen. De a nagy kollektív elfojtás nem is annyira az abszolutizmus éveiben ment végbe, amikor még jó ideig létezett passzív rezisztencia, éltek a romantikus szabadságharcos és bujdosó-legendák — hanem az 1867-es kiegyezés után, amikor Ferenc József mint jószágos uralkodó foglalta el helyét a lakásokban, a vendéglőfalakon és egybeült Kossuth Lajos arcképe helyén vagy amellett.

1919 után is drámai fordulatra, gyors felejtésre és újrorientálódásra került sor a magyar társadalom jelentős, széles rétegeiben. Az emigráns Károlyi Mihály emlékirataiban keserűen regisztrálja, hogy a magyar politikusok, üzletemberek, az uralkodó- és középosztályok tagjai tökéletesen elfelejtették 1918 őszi lelkes, önkéntes felkínálkozásait, hűségüket. Büntetésül hosszan idézi a különféle szervezetek, személyek hűségnyilatkozatait. Illyés Gyula pedig találó képpel elsüllyedt kontinensnek nevezi a századelő egész szociológiai, s részben irodalmi-művészeti progresszív kultúráját. A húszas években ez a tradíció szinte teljesen megszakadt. Fejtő Ferenc is elmondta nekem egy interjúban, hogy csak utólag ismerte meg például Jásziék munkásságát. „Valahogy a kurzus neveltje volt a mi generációnk. Édesapám például nagyon jól ismerte a progresszív mozgalmakat, járatta a *Huszadik Századot*, de 19-ben elégette ezeket a folyóiratokat, mert félt... Az

iskolában persze ugyancsak nem hallottam róluk, sem az egyetemen...” (Fejtő, 1986).

Igaz, a Horthy-rendszer, kivált annak kezdeti és befejező szakasza, már nem áll messze a totális rendszerektől, legalábbis tartalmazza annak elemeit. De az elfojtási processzus fő kiváltója ez esetben is, akárcsak az előzőleg felsorolt valamennyi példában: a változás. Önmagában ez a rendszer — mint általában a pre-totalitárius rendszerek — nem indít be kollektív elfojtási folyamatokat. De a mondottakon túl más területeken is kivált ilyeneket a társadalmához idomulni próbáló csoportoknál. Az egyik ilyen csoport a magyar zsidóságnak az a része, amely az előző, liberális korban eljutott az asszimiláció olyan fokára, hogy 1919 után megpróbálhatta feledtetni származását. (Ezek számára jelentette később a legnagyobb sokkot a zsidótörvények bevezetése.) A másik jelenség a Trianon utáni nemzeti-ségi átrendeződésekkel kapcsolatos. A történeti demográfia művelői kimutatják, milyen nagy a nemzetiségi statisztikák eltérése az 1910-es és 1920-as népszámlálások között. Számos kétnyelvű család például addig magyarnak, azután szlováknak, romának vallotta magát. A bécsi döntések után ez sok esetben ismét megváltozott, s hasonló identitásváltozások figyelhetők meg a hazai németység körében is. (Éspedig nemcsak a sváb vagy szász parasztnál, kispolgároknál, hanem még művelt értelmiségi elemeknél is, lásd Zilahy Lajos *Fatornyok* című 1943-ban játszott darabját, amelynek egyik hősében a hitleri győzelmek hatására feltámad a szunnyadó német öntudat.)

A totális rendszerek a változások által előidézett elfojtásokat közismerten végletes formában kényszerítik ki. Legyen elég itt csak utalni a pillanatnyi „vonal” egyedül üdvözítő voltára, a száznylevan fokok fordulatok meggyőződéses elfogadásának követelményére, vagy éppen az orwelli „nonperson” fogalmára: barátom, főnököm, munkatársam egyik percről a másikra eltűnik, s nekem saját érdekeimben is módszeresen el kell felejtenem hozzá fűződő pozitív élményeimet, lehetőleg őt magát is. Anthony Greenwald is Orwellt és Hannah Arendtet idézi a totalitárius társadalom tudásszervező tevékenységével kapcsolatban. A múlt átalakítása nélkülözhetetlen a párt csálhatatlanságának fenntartásához. „Aki uralja a múltat, az uralja a jövőt is, aki uralja a jelent, az uralja a múltat is” — hangoztatja Orwell. És a múlt feletti uralom elsősorban az emlékezet tréningjétől függ. Meg kell tanulni úgy emlékezni, hogy az események a kívánatos, éppen egyedül helyénvaló módon mentek végbe. (Aki eltöltött valamennyi időt a kommunista mozgalomban, az tudja, hogy igenis meg lehet tanulni az emlékezetátalakítást!) Ebben a fikcióvilágban ugyanis sohasem szabad emlékezni, tudni vagy írni a párt, a hatalom vagy a vezető kudarcairól, hibáiról, mondja Arendt.

A totális állam ezt ki tudja kényszeríteni a terror és a propaganda ismert gépezetével, az oktatási rendszerrel, a munkahelyi nyomással. Adornóék fontos felismerése volt, hogy milyen szerepet tölt be ebben a folyamatban a család, mint a szocializáció színtere és az autoritárius hatalom sejtyszerű paradigmája és közvetítője. A hierarchikus szülő-gyermek viszony átvihető a nemi partnerre, Istenre és a társadalomhoz való viszonyra.

Ugyancsak Adornónak és szerzőtársainak köszönhető a potenciálisan fasiszta személyiség fogalmának és jellegadó vonásainak kidolgozása. Ők abból a feltevésből indultak ki, hogy az egyén politikai, szociális, gazdasági és más nézetei gyakran széles és koherens rendszert alkotnak, amelyet valamely meghatározott szellem vagy mentalitás fog össze, s amely kifejezi e személyiség mély irányultságát. Szerintük a potenciálisan fasiszta személyiség az, aki különös fogékonyságot mutat az antidemokratikus propagandára. Nem jelölnek meg külön fasiszta embertípust, de vizsgálataik eredményeként egy F-skálán ábrázolják az autoritárius sze-

mélyiségnek azokat a vonásait, amelyek alkalmassá teszik a rendszer képviseletére és szolgálatára. Éneikül a fanatizált réteg nélkül a totális rendszer speciális, ön-gerjesztésű elfojtásmechanizmusa nem lenne működőképes. Mégpedig nemcsak a fasiszta rendszerben. E. A. Shils, „Authoritarianism »right« and »left« ” című tanulmányában (Shils, 1954) bírálta Adornóékat, hogy vizsgálataikban a faszizmusra szorítottak, teljesen figyelmen kívül hagyva a kommunizmus rokon vonásait.

Ám a totális rendszerek és a kollektív elfojtás kauzális összefüggése nem merül ki abban, hogy e rendszerek, fennállásuk idején, kikényszerítik a hallgatást, a felejtést és — közvetve — az elfojtást. Legalább ilyen fontos, hogy bukásuk után vagy felbomlásuk folyamatában, tehát utólag is — vagy még inkább — előidéznek és néha nemzedékeken át fenntartják ezt a mechanizmust.

Ezen a helyen két pontosító megjegyzés kívánkozik az eddig elmondottakhoz és a továbbiakhoz. Az egyik abban áll, hogy általában nem maga a diktatúra, annak terrorja, tiltása, fenyegetése idéz elő, közvetlenül, elfojtási folyamatokat. A tiltás, jól tudjuk, közvetlenül sokszor épp ellenkező hatást vált ki, és ismerünk számos történelmi példát — egyet-kettőt fel is idéztünk már — amikor a felejtés éppen a terror múltával kezdődik.

A másik pontosítás az lenne, hogy amit itt minduntalan elfojtásnak nevezünk, bizonyára nem egészen felel meg e fogalom szakszerű, az individuálpszichológiában használt értelmének, amikor is az elfojtott élményanyag teljesen a tudatküszöb alá szorul, s onnan küldi vészjeleit a felszínre. A kollektív elfojtás kifejezést, némi kompromisszummal, arra a folyamatra értjük, amikor a társadalmi tudatban —vagy a társadalom tagjainak tudatában — bizonyos tartalmak teljesen háttérbe szorulnak, „elfelejtődnek”, s ez egyesek magatartásában, tudatállapotában, kivált megrázó, sokkoló élmények után, elváltozásokat idéz elő. Két szörnyű, világtörténelmi példája ennek a Holocaust és a GULAG.

A náci rendszer és a Holocaust hosszú évtizedekre és generációkra kiható kollektív elfojtási processzust okozott mind a németiség, mind az áldozatok oldalán. Persze, az aktívan vagy passzívan bűnrészes német lakosságnál ez már a náci időkben elkezdődött, elsősorban azzal, hogy görcsösen nem vettek tudomást a néha az orruk előtt folyó tömeggyilkosságról. Ezért mondhatták többnyire „jóhiszeműen”: mi nem tudunk semmiről. S ezért feledhetetlen Semprun *A nagy utazás* című regényének az a jelenete, amikor bemegy egy szomszédos német családi házba, amelynek ablaka egyenesen a krematóriumra néz.

A Mitscherlich-házaspár említett könyve kiválóan jellemzi a háború utáni német mentalitást. A háború végéig egyedül a Führerrel szemben létezett lelkiismereti kötelesség. Ez eleve megnehezítette a szembenézést a közelmúlttal, a személyes felelősség tisztázásába bűnbánatot. A náci múltat „derealizálták”, megfosztották valóságától, s olyannyira sikerült „elfelejteni” a történeteket, hogy nemcsak a rendszer áldozatainak, de még önkéntes emigránsainak a sorsát is képtelenek voltak átérezni. Felháborította őket a német városok valóban barbár lebombázása, de tökéletesen elfelejtették Hitler világba ordított fenyegetését: „Wir werden ihre Städte ausradiieren!”

A legfontosabb azonban az, hogy a kollektív felelősség elhárítása azért könnyű, mert az elhárítás is kollektíve történhet, általános konszenzus alapján. Normális körülmények között a bűnös egyént a társadalom elszigeteli, itt azonban befogadta, hiszen ő csupán egy a sok-sok bűnös és felelős között. Azt hiszem, a kollektív elfojtás klasszikus esetével állunk itt szemben.

Nincs itt módunk külön foglalkozni az áldozatok oldalán jelentkező elfojtással, de ennek számos következményét és tünetét hazai tapasztalatból is jól ismer-jük. „Hogy mi zsidók vagyunk, az nem hangzott el otthon sohasem, mert mi kom-

munisták voltunk, nem zsidók”, hangzik a kezdő mondata a zsidó fiatalokkal folytatott interjúk egyikének (Erős, Kovács, Lévai, 1985). Mindannyian tudjuk, hogy 1984-ig a Holocaust és a zsidókérdés egésze nálunk hivatalosan is elfojtás tárgya volt. Itt kapcsolódik be ismét a totális rendszerek szerepe. Míg ugyanis Nyugat-Németország demokratikus viszonyai között—minden egyéni-kollektív elfojtástól függetlenül — keserves és fájdalmas ön-viviszekció útján, gyakran éles összecsapásokban, de végbement a múlt birtokbavétele, addig Kelet-Németországban, akárcsak nálunk, az újabb totális rendszer jórészt meggátolta a régebbi által okozott traumák és elfojtások feloldását.

Nem csoda, hogy a kommunista rendszer még erősebb gátat emelt a saját szörnyetei által előidézett sérülések gyógyítása elé. Amikor Sztálin halála után lassanként kezdtek megnyílni a börtönök és légerek kapui, a szovjet áldozatokat még évekig vidéki kényszerlakhelyekhez szögezték, megmaradtak „nonpersonoknak”. Nem volt szabad örülni szabadulásuknak. Nálunk is szinte lopva engedték szabadon a koncepciós perek kommunista áldozatait, s csak a Nagy Imre-féle pártellenzéknek volt köszönhető, hogy létük és sorsuk minden hatalmi szándék ellenére nyilvánosságot kapott. De sok egyéni és kollektív elfojtással találkozunk maguknál az áldozatoknál és barátaiknál is. Emlékezzünk vissza, hogy Déry Tibor tökéletesen elfelejtette, hogy 1949-ben megírta a Rajk-tárgyalásról a *Szabad Nép* által megrendelt cikket (amelyet a pártlap végül is nem méltatott közlésre). De bizonyára mindenkinek, mindnyájunknak, akik azokban az években aktív kommunisták voltunk, akadnak effajta, teljesen elfelejtett, elsüllyesztett emlékeink. Ezeknek konkrét tartalma egyedi, lényegük azonban a kollektív elfojtás körébe tartozik.

Befejezésül hadd szóljunk a vizsgált jelenség szemünk előtt lejátszódó, fantasztikusan szemléltető példájáról. Az 1956-os forradalmat, a vele kapcsolatos személyes élményeket és a megtorlás tényeit igen rövid időn belül — rációfalva minden akkori hazafiúi lelkesedésre és példátlanul mondott nemzeti egységre — Mérei Ferenc találó megnevezésével élve: „össz nemzeti elfojtás” követte. Fiatal nemzedékek sora nőtt fel úgy, hogy semmit, szinte semmit sem tudott vagy éppen torz és hamis információkhoz jutott erről az eseményről és szereplőiről. Nemhogy a médiákban és az iskolákban — amit persze ki lehetett kényszeríteni —, hanem a legtöbb családban is tabu volt ez a téma, akár a szülők, rokonok ilyen vagy olyan irányú érintettsége, akár — mint erről már szó volt — egyszerűen a család szocializációs szerepe miatt.

Persze hozzátartozik a dologhoz, hogy a Kádár-rendszer igen ügyesen, eredményesen kombinálta az ostor és a mézesmadzag politikáját. Pusztán a szörnyű megtorlással és tömegmértetű terrorral nem tudta volna elérni, amit életszínvonal-emeléssel és szabadságmorzsák juttatásával elért. Néha még azoknál is, akiknek — több évi börtönbüntetést kitöltve—nem volt módjuk előzőleg „elfojtásba” menekülni. Egy súlyos büntetésre ítélt munkástanácsi vezető mondja szabadulásáról: — Az első érzés az volt, hogy itt az emberek sokkal jobban élnek, mint a bekerülésünk előtt. Másrészt az új jelszó, hogy „aki nincs ellenünk, az velünk van”, a jólét mellett velünk is kicsit elfeledtette, hogy hol voltunk, hány embert vittek mellőlünk akasztani, barátaink közül hányat végeztek ki... Végeredményben mi is azt akartuk, hogy az embereknek jobb legyen. Ennél persze sokkal többet is akartunk, de hát most a realitásérzékünk azt mondta, hogy tulajdonképpen felesleges volt annyit bent ülni, persze igazságtalan is volt, de valami eredmény mégiscsak lett belőle.

A börtönviseltek és a merész rokonszenvezők szűk körén kívül 56-ot olyan hallgatás és látszólagos közöny övezte, hogy magának az évszámnak vagy Nagy Imre

nevének kiejtése — ha nem bizalmas baráti társaságban hangzott el — valósággal provokációnak számított. A felnőtt emberek legtöbbször rossz néven vette, a fiatalok meg sem értette.

Hogy ebben mekkora a változás, hogy az elfojtott visszatérése milyen példátlan ütemben és arányokban megy végbe a szemünk láttára, aligha szorul itt kifejezésre. Diadalmenet tanúi vagyunk. Legfeljebb annyit érdemes megjegyezni disszonáns záróakkord gyanánt, de talán éppen ezzel hódolva leginkább Freud könyörtelen és kritikus szellemének, hogy e visszatérési folyamattal párhuzamosan máris megkezdődött az újabb kollektív elfojtás. Ezúttal azé az élményanyagé, hogy miként éltünk és alkudtunk meg a Kádár-féle totalitárius rendszer három évtizede alatt.

Irodalom

Adorno, T. W. et al.: *The Authoritarian Personality*. New York, 1950.

Arendt, Hannah: *The Origins of Totalitarianism*. New York, 1966. Biliig, M.: *Ideology and Social Psychology*. 1982.

Christie, R. and Jahoda, M. (eds.): *Studies in the Scope and Method of 'The Authoritarian Personality'*. Glencoe, 1954.

Dimsdale, J. E. (ed.): *Survivors, Victims, and Perpetrators. Essays on the Nazi Holocaust*. London-New York, 1978.

Erős Ferenc: Megtörni a hallgatást, in: *Múlt és Jövő Almanach, 1988*.

Erős Ferenc - Kovács András - Lévai Katalin: Hogyan jöttem rá, hogy zsidó vagyok? Interjúk. *Medvetánc*, 1985/2-3.

József Attilának szüksége volt rá... Beszélgetés Fejtő Ferencsel. *Kritika*, 1986/8.

Fromm, E.: *Escape from Freedom*. New York, 1941. (Magyar kiadása előkészületben az Akadémiai Kiadónál.)

Greenwald, A. G.: The Totalitarian Ego. Fabrication and Revision of Personal History. *American Psychologist*, July 1980. Judaism and Psychoanalysis. New York, 1982.

Kolnai, Aurél: *The War Against the West*. London, 1938.

Mitscherlich, Alexander und Margarete: *Die Unfähigkeit zu Trauern*. München 1977.

Reich, Wilhelm: *The Mass Psychology of Fascism*. New York, 1946.

Shils, E. A.: Authoritarianism „right" and „left". in: Christie, op. cit.

Vikár György: Az ego, a self és az identitás fogalma, in: *Gyógyítás és öngyógyítás*. Budapest, 1984.

Litván György
MTA Történettudományi Intézet
1014 Budapest
Úri u. 51.